

DRUŠTVENI ASPEKTI RAZVOJA STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE

STANKO ZULJIĆ, Zagreb

1

Struktura stanovništva i njegova vitalna obilježja, te struktura naseljenosti dane sredine, su istovremeno posljedica prethodnih razdoblja društveno-gospodarskog razvitka i jedna od važnih osnova za dalje tokove razvitka. Zbog toga niti jedno društvo, bez obzira na njegovu razinu razvijenosti, nije — ili ne bi smjelo biti — nezainteresirano za bilo koju pojedinost promjene svoje demografske strukture. Pojedine društvene zajednice već čitav niz desetljeća, a naročito u novije vrijeme, ulažu svjesne napore da na populacijska kretanja, migracije i na neke druge strukturne promjene svog stanovništva utječu.

Na području populacione politike i migracija stanovništva, po pitanju urbanizacije, deagrarizacije ili nekog drugog procesa izmjene strukture naseljenosti dane sredine postoje vrlo često različita mišljenja o tome kako se društvo danog trenutka i na danoj razini društveno-gospodarske razvijenosti želi, može ili treba angažirati. Društvena intervencija je izričito ovisna o karakteru pojave i o čitavom nizu činilaca međuovisnosti između danog stanja ili trenda u pogledu razvoja stanovništva (u demografskom smislu) u odnosu na cjelinu društveno-gospodarskog života i razvitka te sredine. Problemi mogu čak i u okviru jedne državne cjeline biti raznorodni. Društveni utjecaji moraju osim toga voditi računa istovremeno o kratkoročnoj nuždi i o dugoročnom interesu. Zbog toga se akcije društva moraju uklapati u cjelinu jednog određenog društveno-ekonomskog sistema.

U svijetu postoji dovoljno primjera što potvrđuju šire društveno značenje populacione politike. To se djelimično odnosi, iako u nešto manjoj mjeri, i na neka druga pitanja strukture stanovništva i strukture naseljenosti, odnosno na procese koji ih mijenjaju. Najodređenija su ipak pitanja oko prirodne reprodukcije stanovništva. Tu su i mjerila o tome što može biti na danoj razini razvijenosti društveni interes u većoj mjeri ujednačena. Naime, općenito je poznato da visoki prirodni priraštaj stanovništva uz nisku razinu ekonomske razvijenosti, usporava ili može potpuno umrtviti efekte čak i razmjerno brzog privrednog razvitka. Ovo naročito dolazi do izražaja kada se učinci ekonomskog razvitka, odnosno razina razvijenosti, obračunavaju i uspoređuju prosjecima po jednom stanovniku. Nasuprot tome niske stope prirodnog priraštaja stanovništva omogućuju da se i uz razmjerno ograničene ukupne rezultate privrednog razvitka

postiću povoljne promjene prosječne razine razvijenosti. Izuzetno niske stope prirodnog rasta stanovništva, međutim, znače usporeni rast radnog potencijala dane sredine, pa u tom smislu mogu predstavljati ograničavajući faktor razvitka u njegovim budućim razdobljima.

S obzirom na karakter pojave, koncepciju razvoja dane zajednice i njene dugoročne interese, društvo može provoditi određene mjere koje mogu pridonijeti da se prirodni procesi reprodukcije stanovništva, a također i njegova fizička mobilnost, u određenoj mjeri usklade sa interesima društva. Društvo u tom nastojanju mora uložiti određena materijalna sredstva, koja se onda vraćaju kroz određene učinke.

Čitav niz pitanja u pogledu strukturnih promjena naseljenosti, što ih inicira ekonomski razvitak, je još uvijek otvoren brojnim dilemama. Postoje neka iskustva i neke političke i društvene norme ponašanja, ali je još uvijek u znatnoj mjeri nejasno tko gubi a tko dobiva u okviru procesa preseljavanja stanovništva: dali je to područje emigracije — dakle područje koje je dalo za rad doraslog i prethodno školovanog stanovnika, ili područje migracije koje je preuzelo već osposobljenu radnu snagu, ali je zato moralo uložiti određena sredstva u izgradnju odgovarajućeg radnog mjesta? Dali je čin preseljavanja kritična točka kada su međuovisnosti između područja iseljavanja i useljavanja stanovništva zaključene, ili tu postoje osnove za trajniju povezanost društvenih, posebno privrednih odnosa i obaveza?

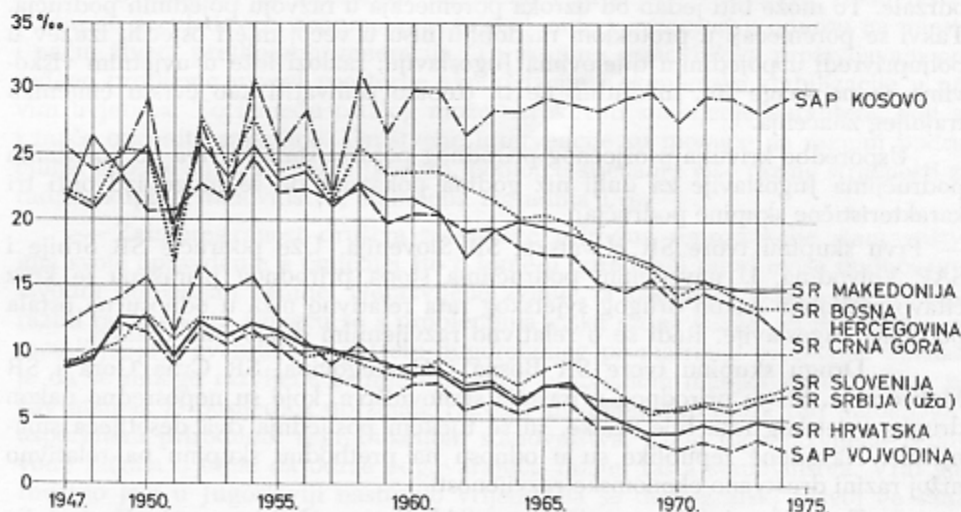
U državama gdje se sa cjelokupnim društveno-gospodarskim životom rukovodi iz jednog središta takva pitanja ne dolaze u većoj mjeri do izražaja. Tamo se sve potrebe pokrivaju planovima i odlukama. U kapitalističkom svijetu se sve češće susreću razni oblici pomoći nerazvijenim područjima (odnosno depresivnim područjima); kod toga se često nastoji da se predusretne ili barem uspori iseljavanje stanovništva. U društveno-političkim uvjetima i odnosima kakvi se razvijaju u Jugoslaviji teži se neposrednijoj međuovisnosti između uzroka i posljedica i stvarnog društvenog interesa zajednice. Odnosi su znatno složeniji s obzirom da se interes društva u pravilu ne mjeri isključivo na razini državne zajednice, nego i u osnovnim samoupravnim zajednicama stanovništva.

Razmještaj stanovništva u širem mjerilu ne može se prethodno autonomno određivati. Utjecaji su mogućí kroz prostorno-ekonomsku politiku. Razmještaj stanovništva i njegova strukturalna preobrazba su funkcija privrednog razvoja. Zbog toga se u okviru sistema koji određuje putove i osobitosti razvitka mogu naći osnove za eventualno svjesno utjecanje na tokove promjena.

Na području Jugoslavije, jednako kao i u većini drugih zemalja, postoje određena otvorena pitanja u pogledu angažiranja društva na onim pitanjima društveno-gospodarskog razvitka što neposrednije utječu na prirodnu reprodukciju stanovništva, na migracije stanovništva i strukturalne promjene. Opći je utisak da neka vrlo složena pitanja društvenog djelovanja na tom području još uvijek nisu u potpunosti sagledana i to naročito kada je riječ o međuovisnosti trenutnih problema i dugoročnih interesa razvitka.

Pitanje je u toliko složenije što, s obzirom na samoupravnu organizaciju jugoslavenskog društva, državna zajednica nije jedina razina poravnavanja interesa; osnovne zajednice stanovništva (teritorijalne i radne) u jugoslavenskoj zajednici imaju pravo na isticanje i zaštitu svojih interesa. Takva rasčlanjenost već i inače složenih pitanja u vezi prirodne reprodukcije stanovništva i njegovog nužnog povremenog djelimičnog prostornog preraspmještanja nalaže potrebu teoretske razrade osnova za određenu politiku.

Na području Jugoslavije su naročito tokom posljednjih dva desetljeća za-bilježena velika kolebanja u pogledu prirodne reprodukcije stanovništva. Pro-sjeci prirodnog porasta broja stanovnika su se u pojedinim dijelovima Jugosla-vije smanjili do veličina koje prema evropskim prosjecima predstavljaju pri-bližnu granicu između niskog i izuzetno niskog prirodnog priraštaja stanovni-štva).¹ U takvim okolnostima pojave vezane uz razvoj stanovništva nužno pod-stiču na iscrpnija razmatranja uzroka i posljedica ustanovljenih tokova promjena.

Sl. 1. Kretanje godišnjih stopa prirodnog priraštaja stanovništva po područjima Jugoslavije u razdoblju od 1954. do 1974. g.

Fig. 1. Rates of natural increase of population on the territory of Yugoslavia, and its parts, in the period 1954—1974.

Tendencije smanjenja prosječnih vrijednosti porasta stanovništva u pojedi-nim područjima Jugoslavije nisu ostale nezapažene. U ocjenama raznorodnih pojedinosti vezanih uz nizak prirodni porast stanovništva prevladavaju nepovoljne posljedice. To posebno dolazi do izražaja kada se u razmatranje uključe pred-

¹ U razdoblju od 1954. do 1964. godine prirodni priraštaj stanovništva Jugoslavije se smanjio od 1,77‰ na 0,95‰. U SAP Kosovu je u pogledu stopa prirodnog priraštaja stanovništva došlo do manjih promjena: 1954. g. 3,09‰, a 1974. g. 2,91‰. U pojedinim dijelovima Jugoslavije stope prirodnog priraštaja su bile već 1954. g. niže od prosjeka, pa je njihovo dalje smanjenje dovelo do vrlo niskih stopa prirodne reprodukcije stanovništva 1974. godine: u SR Sloveniji 0,72‰ (1954. g. 1,11‰), na užem području SR Srbije 0,70‰ (1954. g. 1,55‰), u SR Hrvatskoj 0,45‰ (1954. g. 1,21‰) i u SAP Vojvodini svega 0,28‰ (1954. g. 1,13‰). U razdoblju od 1954. do 1974. godine stopa prirodnog priraštaja stanovništva se najviše smanjila u SR Makedoniji (od 2,56 na 1,49‰), SR Crnoj Gori (od 2,47 na 1,33‰) i u SR Bosni i Hercegovini (od 2,77 na 1,37‰), ali je u tim područjima još uvijek nadprosječno visoka.

viđanja o nužnim promjenama u pogledu sastava stanovništva, što će se pojaviti kao posljedica niskog prirodnog porasta stanovništva.

Ovdje treba upozoriti na neke posljedice suvremenih tokova promjena u pogledu prirodnog kretanja broja stanovnika. Nizak prirodni priraštaj stanovništva uvjetuje neminovnost promjena u pogledu dobne strukture stanovništva. Radi se o mogućoj stagnaciji broja stanovnika unutar dobnih skupina koje tvore radne kontingente stanovništva. To realno znači smanjenje radnih potencijala određenih područja. Ako se uz usporavanje prirodnog priraštaja pojavi još i iseljavanje problemi mogu biti veliki. Emigracija, podrazumijevajući tu i rad u inozemstvu, su u proteklom razdoblju prouzročili smanjenje radno proizvodnih potencijala u područjima gdje su takve pojave učestale, a tendencije se trajnije održale. To može biti jedan od uzroka poremećaja u razvoju pojedinih područja. Takvi se poremećaji u proteklom razdoblju nisu u većoj mjeri osjetili, izuzev u poljoprivredi u pojedinim dijelovima Jugoslavije; razlozi leže u uvjetnim viškovima radne snage što, međutim, ne bi trebalo prihvatiti kao čvrstu činjenicu trajnijeg značenja.

Usporedbe krivulja prosječnog prirodnog porasta stanovništva po pojedinim područjima Jugoslavije za dulji niz godina pokazuju da se mogu izdvojiti tri karakteristične skupine područja:

— Prvu skupinu tvore SR Hrvatska, SR Slovenija, Uže područje SR Srbije i SAP Vojvodina. U navedenim područjima stopa prirodnog priraštaja je kroz čitavo razdoblje nakon drugog svjetskog rata relativno niža u odnosu na ostala područja Jugoslavije. Radi se o relativno razvijenijim dijelovima države.

— Drugu skupinu tvore SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora i SR Makedonija. Stope prirodnog priraštaja stanovništva, koje su neposredno nakon drugog svjetskog rata bile visoke, su se tijekom posljednja dva desetljeća smanjivale. Navedene republike su u odnosu na prethodnu skupinu na relativno nižoj razini društveno-ekonomske razvijenosti.

— Treća skupina je ograničena na SAP Kosovo. Na tom području trajnije se održavaju relativno visoke stope prirodnog priraštaja stanovništva. SAP Kosovo je istovremeno na relativno najnižoj razini razvijenosti unutar prostora Jugoslavije.

Navedeno svrstavanje pojedinih republika i pokrajina s obzirom na prirodni porast stanovništva ima za svrhu da podsjeti na znatnu podudarnost vitalnih obilježja stanovništva i razine društveno-gospodarske razvijenosti. Odstupanja je moguće objasniti nekim dodatnim činjenicama. Tako npr. SR Slovenija ima nešto veću stopu prirodnog priraštaja stanovništva od nekih drugih dijelova Jugoslavije; to se može objasniti višom razinom razvijenosti i istovremeno višim stupnjom gospodarske stabilnosti stanovništva. Manji prosjek SR Hrvatske može se objasniti, između ostalog, znatnom emigracijom radne snage u inozemstvo i nadprosječno učestalim preseljavanjem stanovništva. Izuzetno nizak prirodni priraštaj stanovništva u SAP Vojvodini može se objasniti značajnom poslijeratnom izmjenom stanovništva, gospodarskom preorijentacijom znatnog dijela stanovništva i znatnim udjelom poljoprivrede u ukupnom gospodarskom potencijalu.

Navedenim općenitim objašnjenjima ne treba pridavati opće važeće značenje. Jer, stvarni prirodni porast stanovništva je u svakom pojedinom području rezultanta demografskih i društveno-gospodarskih međuovisnosti, ali također i određenih osobitosti danog prostora. Tu mogu doći do izražaja i svjesne inter-

vencije društvene zajednice; one su u Jugoslaviji tijekom proteklog razdoblja bile ograničenog značenja i utjecaja.

Prethodno se može ocijeniti da bi se aktivan odnos društva prema pitanjima što proističu iz smanjenja stopa prirodnog rasta stanovništva trebao zasnivati na slijedećim osnovnim pretpostavkama:

— Izuzetno visoke stope prirodnog povećanja broja stanovnika u Jugoslaviji su se održale na jednom ograničenom području. Sa rastom razine društveno-gospodarske razvijenosti u pravilu se smanjuju stope prirodnog rasta stanovništva. To se može očekivati i u Jugoslaviji u područjima izuzetno visokog prirodnog priraštaja stanovništva.

— S obzirom na učestalost migracija i promjene u sastavu stanovništva postupno prevladavaju skupine koje su prekinule kontinuitet u odnosu na mjesto i način života prethodnih generacija. Te skupine stanovništva proživljavaju određene probleme u vezi prostorne akomodacije i ekonomske stabilizacije u novim uvjetima. To između ostalog može uzrokovati smanjenje nataliteta, koji se i inače općenito smanjuje. Društvene intervencije su moguće na raznim područjima, kao što su to socijalna politika, pomoć u stjecanju više razine stručnosti za radne skupine stanovništva, stambena izgradnja i dr.

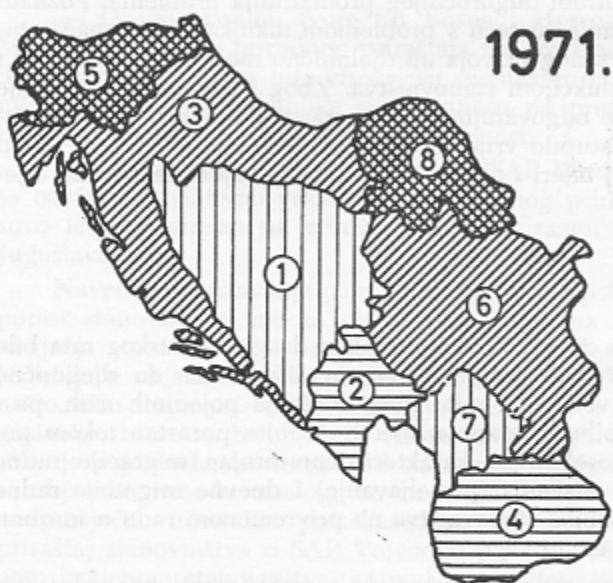
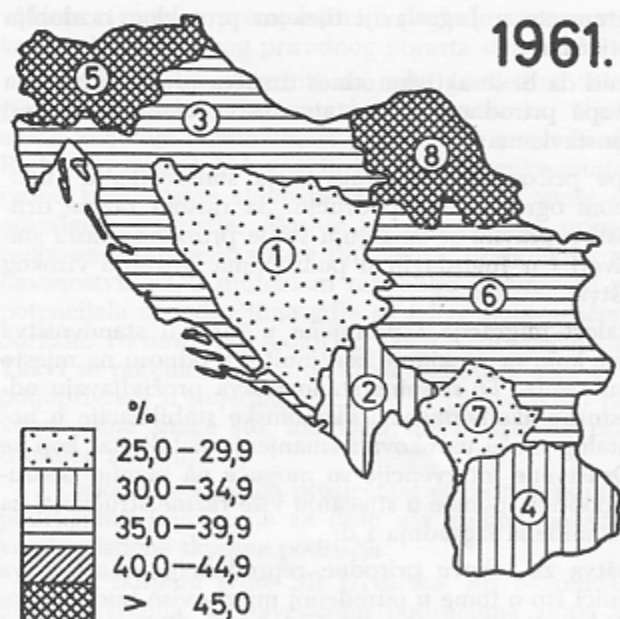
— Zainteresiranost društva za tokove prirodne reprodukcije stanovništva ima svoje opravdanje u činjenici što o tome u određenoj mjeri ovise budući proizvodni potencijali zemlje. Nerazvijene zemlje, a također i zemlje na srednjoj razini razvijenosti, susreću se s problemima viška radne snage; to ih odvraća od razmišljanja o eventualnoj potrebi dugoročnijeg promatranja problema. Poznato je da se mnoge razvijene zemlje susreću s problemom manjka radne snage; takav manjak je posljedica ubrzanog razvoja ali djelimično može biti uzrokovan i usporenim prirodnim reprodukcijom stanovništva. Zbog toga razvijene zemlje vode računa o tome da održe odgovarajuću razinu rasta stanovništva. Vrlo vjerovatno je i u Jugoslaviji nastupilo vrijeme da se demografski razvoj ne samo prognozira, nego u određenoj mjeri i planira, podrazumijevajući tu svjesne utjecaje društva.

3

Za Jugoslaviju su tokom cijelog razdoblja nakon drugog svjetskog rata bile karakteristične razmjerno učestale migracije stanovništva. One su djelimično utjecale na izmjene odnosa veličine i relativnog značenja pojedinih užih, pa i širih područja.² Stupanj mobilnosti stanovništva je osobito porastao tokom posljednjih desetak godina. Posebno su karakteristične brojne migracije radne snage. Uz migracije trajnog značenja (preseljavanje) i dnevne migracije radne snage, brojčano je ojačala skupina stanovništva na privremenom radu u inozemstvu (privremena ekonomska emigracija).

Migracije stanovništva su redovita pojava koja nužno prati privredni razvitak. Industrializacija, uz istovremeno reduciranje značenja poljoprivrede (u pogledu zaposlenosti, odnosno radne angažiranosti stanovništva) uvjetuje nuž-

² Kao primjer navodi se da je u Lici živjelo 1948. godine 131.713, a 1971. godine svega 107.027 stanovnika. Udio Like u ukupnom stanovništvu SR Hrvatske se smanjio od 3,48% na 2,42%, a u ukupnom stanovništvu Jugoslavije od 0,83 na svega 0,52%.

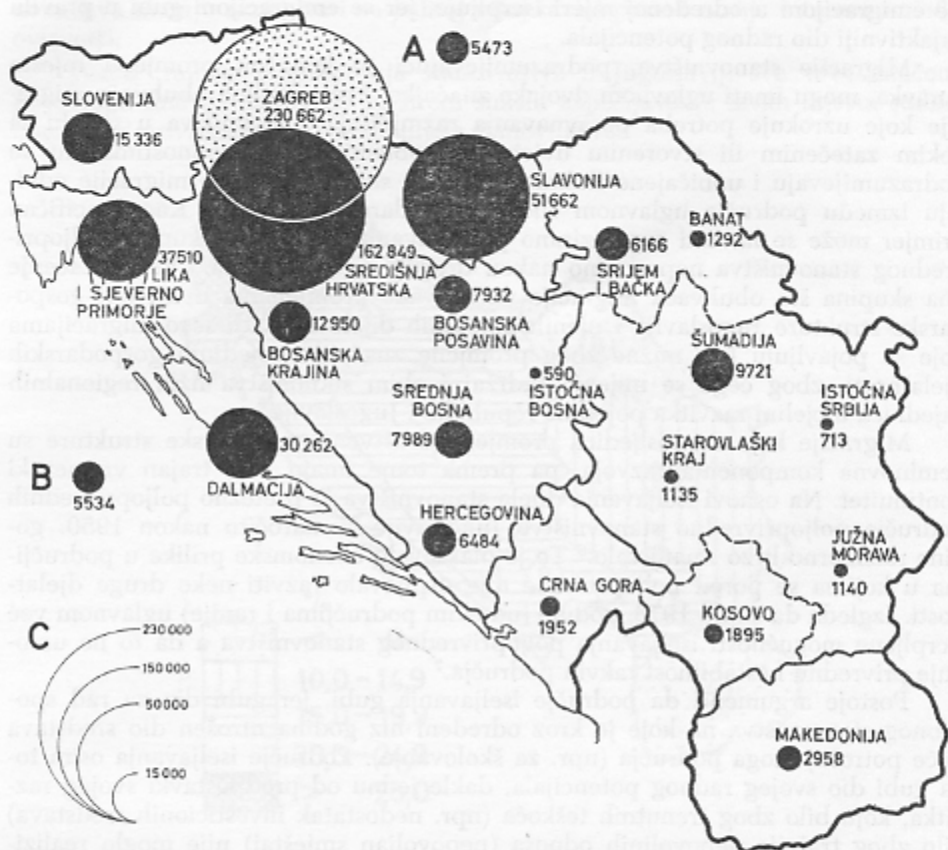

Sl. 2. Udio stanovništva što ne živi u mjestu svog rođenja u ukupnom stanovništvu pojedinih područja Jugoslavije 1961. i 1971. g. 1 — SR Bosna i Hercegovina, 2 — SR Crna Gora, 3 — SR Hrvatska, 4 — SR Makedonija, 5 — SR Slovenija, 6 — Uže područje SR Srbije, 7 — SAP Kosovo i 8 — SAP Vojvodina

Fig. 2. The share of the population which does not live in places they were born in the total population of Yugoslavia in 1961 and 1971. 1 — SR Bosnia and Hercegovina, 2 — Montenegro, 3 — SR Croatia, 4 — SR Macedonia, 5 — SR Slovenia, 6 — Serbia proper, 7 — SAP Kosovo and 8 — SAP Vojvodina

nost znatnih prostornih pomjeranja stanovništva. Uzroci su poznati: na prostornom rasporedu radnog potencijala koji je odgovarao pretežno agrarnoj strukturi ekonomike, ne može se zasnivati razvoj pretežno industrijske zajednice pa su potrebna određena prilagodavanja.

Struktura stanovništva Jugoslavije s obzirom na mjesto rođenja³ govori o sve većoj učestalosti i sve širem obuhvatu migracija. U područjima urbanizacije apsolutno prevladava doseljeno stanovništvo⁴, a društveno-političke zajednice u

Sl. 3. Stanovništvo grada Zagreba (10 općina) godine 1971. prema mjestu rođenja. A — rođeni u inozemstvu, B — nepoznato, C — broj stanovnika Zagreba rođenih u Zagrebu, odnosno u nekom drugom području Jugoslavije

Fig. 3. Population of the city of Zagreb (10 communes) in 1971 according to the place of birth. A — born abroad, B — unknown, C — born at Zagreb, or in some other parts of Yugoslavia

kojima prevladava autohtono stanovništvo su u pravilu emigraciona područja. Emigraciona područja su u pravilu područja sa određenim problemima u po-

³ 1971. godine 59,9% stanovništva Jugoslavije je živjelo u mjestu rođenja (1961. g. 62,9%). Relativno veći udio stanovništva koje živi u mjestu rođenja imale su SR Bosna i Hercegovina (69,7%), SAP Kosovo (69,5%), oko prosjeka SR Makedonija (62,3%) i SR Crna Gora (60,7%), a relativno niži udio uže područje SR Srbije (56,9%), SR Hrvatska (56,6%), SR Slovenija (53,8%) i SAP Vojvodina (53,4%).

⁴ Npr. u Gradu Zagrebu (10 općina) je 1971. godine na doseljene osobe otpadalo 60,8% ukupnog stanovništva.

gledu društveno-gospodarskog razvitka. Radi se o tome da takva područja ne mogu na odgovarajući način prilagoditi svoju gospodarsku strukturu i funkcije novim uvjetima. Emigracija dijela stanovništva se odvija kao odušak, jer dano područje oslobađa dijela viška radne snage. Međutim, istovremeno se to područje emigracijom u određenoj mjeri iscrpljuje, jer se emigracijom gubi u pravilu najaktivniji dio radnog potencijala.

Migracije stanovništva, podrazumijevajući tu konačnu promjenu mjesta boravka, mogu imati uglavnom dvojake značajke. Prva skupina obuhvaća migracije koje uzrokuje potreba poravnavanja razmještaja stanovništva u skladu sa nekim zatečenim ili stvorenim uvjetnim problemima i pogodnostima; tu se podrazumijevaju i uobičajene fluktuacije radne snage. Takve se migracije odvijaju između područja uglavnom slične gospodarske strukture. Kao specifičan primjer može se navesti organizirano preseljavanje određenih skupina poljoprivrednog stanovništva neposredno nakon drugog svjetskog rata.⁵ Veće značenje ima skupina što obuhvaća migracije uzrokovane promjenama društveno-gospodarske strukture Jugoslavije i njenih pojedinih dijelova. Radi se o migracijama koje se pojavljuju kao nužne zbog promjene značenja pojedinih gospodarskih djelatnosti, zbog čega se mijenja sadržaj i obim sudionitva uži regionalnih zajednica u cjelini razvitka pojedine republike i Jugoslavije.

Migracije koje su posljedica promjena društveno-gospodarske strukture su neminovna komponenta razvoja, pa prema tome imaju svoj trajan vremenski kontinuitet. Na osnovi iseljavanja dijela stanovništva iz pretežno poljoprivrednih područja poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije se naročito nakon 1950. godine razmjerno brzo smanjivalo.⁶ To je olakšavalo ekonomske prilike u područjima u kojima se pored poljoprivrede nije uspijevalo razviti neke druge djelatnosti. Izgleda da su do 1970. godine (u nekim područjima i ranije) uglavnom već iscrpljene mogućnosti iseljavanja poljoprivrednog stanovništva a da to ne uzrokuje privrednu nestabilnost takvih područja.⁷

Postoje argumenti da područje iseljavanja gubi, jer gubi dio za rad sposobnog stanovništva na koje je kroz određeni niz godina utrošen dio sredstava opće potrošnje toga područja (npr. za školovanje). Područje iseljavanja osim toga gubi dio svojeg radnog potencijala, dakle jednu od pretpostavki svojeg razvitka, koju bilo zbog trenutnih teškoća (npr. nedostatak investicionih sredstava) bilo zbog trajnije nepovoljnih odnosa (nepovoljan smještaj) nije moglo realizirati. Ako se tokovi iseljavanja trajnije održe to onda znači da takvo područje trajno troši određena sredstva stanovništva i dio društvenih sredstava uže zajednice za osiguranje dodatnog radnog potencijala nekom drugom području.

S druge strane, imigracioni pritisak koji prelazi mogućnosti razvitka, može u području doseljavanja uzrokovati određene društveno-gospodarske probleme. I bez toga postoji mišljenje da područje doseljavanja ulaže znatna sredstva kako bi osiguralo nova radna mjesta za doseljeno stanovništvo i da to predstavlja

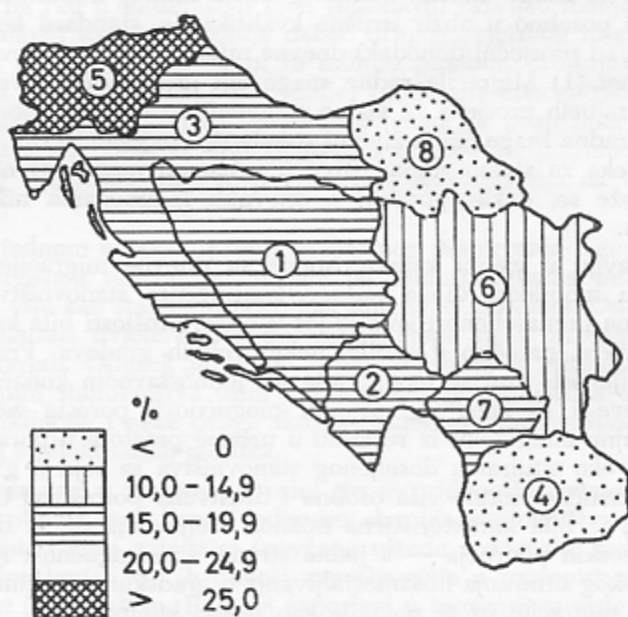
⁵ Takvih je migracija na području Jugoslavije bilo i ranije. One u pravilu nisu uzrokovale promjene gospodarske strukture, ali su pridonosile rješavanju određenih problema, kao što su to npr. agrarna prenaseljenost u ishodištu i nedostatak radne snage u određitu preseljavanja.

⁶ Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije se u razdoblju od 1953. do 1971. godine smanjilo od 10,3 na 7,8 milijuna; istovremeno se nepoljoprivredna skupina povećala od 6,7 na 12,7 milijuna.

⁷ Naravno, postoje predjeli do kojih su podsticaji za iseljavanje (npr. spoznaje o mogućnostima i uvjetima radnog angažiranja izvan poljoprivrede) doprli sa zakašnjenjem pa brojnije iseljavanje iz takvih predjela tek predstoji.

dodatno materijalno opterećenje takvih područja. Po toj logici razmišljanja imigraciono područje gubi — ili u najmanju ruku ne dobiva time što preuzima dio radnog potencijala iz područja iseljavanja. Pitanja su vrlo složena; prethodno se može zaključiti da se pozitivni i negativni efekti procesa preseljavanja stanovništva moraju razmatrati na jednoj višoj razini poravnavanja interesa i međuovisnosti.

Pored trajnog preseljavanja stanovništva u Jugoslaviji sve veće značenje poprimaju dnevne migracije (u širem smislu zapošljavanje izvan mjesta stalnog boravka) i privremene migracije dijela stanovništva.

Sl. 4. Udio zaposlenih izvan mjesta stalnog boravka u ukupnom aktivnom stanovništvu pojedinih područja Jugoslavije 1971. godine. 1 — SR Bosna i Hercegovina, 2 — SR Crna Gora, 3 — SR Hrvatska, 4 — SR Makedonija, 5 — SR Slovenija, 6 — Uže područje SR Srbije, 7 — SAP Kosovo i 8 SAP Vojvodina

Fig. 4. The share of persons employed out of the place where they live in the total population of 1971. 1 — SR Bosnia and Hercegovina, 2 — SR Montenegro, 3 — SR Croatia, 4 — SR Macedonia, 5 — SR Slovenia, 6 — Serbia proper, 7 — SAP Kosovo and 8 — SAP Vojvodina

Dnevna putovanja radne snage su učestala pojava u većini društvenih zajednica u kojima dolazi do određene koncentracije društvenih aktivnosti.⁸ Razvoj prometa je omogućio da mjesto stanovanja i mjesto rada budu prostorno

⁸ Godine 1971. izvan mjesta stalnog boravka bilo je zaposleno 1,4 milijuna osoba, odnosno 15,8% ukupnog aktivnog stanovništva (1961. g. 10,8%). Navedeni broj obuhvaća, osim osoba koje dnevno migriraju, također i one osobe koje privremeno borave u mjestu zaposlenja, a povremeno odlaze u mjesto stalnog boravka gdje živi njihova porodica.

odvojeni. Razlozi za tu odvojenost mogu biti različiti; najčešće su to gospodarska nužnost, a u razvijenim zemljama također i težnja dijela stanovništva za povoljnijim uvjetima stanovanja izvan zgušnjene gradskih područja. U prvom slučaju se djelimično radi o tome da se zbog ubrzanog procesa preraspodjele stanovništva između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog sektora stambeni raspored stanovništva ne uspijeva neposredno prilagođavati izmjenjenom razmještanju radnih mjesta; visina dohotka može također biti uzrokom trajnije razdvojenosti mjesta stanovanja i mjesta rada za određenu skupinu stanovništva. U drugom slučaju dio stanovništva uporedo sa povećanjem dohotka teži višem standardu stanovanja izvan područja gušće urbane naseljenosti.

S obzirom na sastav dnevno mobilnog dijela radnog kontingenta stanovništva (uzimajući posebno u obzir stručne kvalifikacije, standard korištenih prometnih sredstava i prosječni dohodak) dnevne migracije se mogu svrstati u dvije osnovne skupine: (1) Migracije radne snage čiji je prosječni životni standard niži od odgovarajućih prosjeka za stalno stanovništvo u gravitacionom središtu, i (2) Migracije radne snage čiji je životni standard istovjetan ili čak viši od odgovarajućih prosjeka za stalno stanovništvo u urbanom jezgri. U okviru jednog uopćavanja može se, dakle, govoriti o dnevnim migracijama nižeg, odnosno višeg standarda.

Za Jugoslaviju u cjelini karakteristične su dnevne migracije nižeg standarda. Dnevnu mobilnost dijela radnog kontingenta stanovništva pokrenula je poljoprivredna prenaseljenost koja je još u bližoj prošlosti bila karakteristična za mnoge predjele, naročito u okolici nekih velikih gradova. Problemi poljoprivredne naseljenosti nisu se mogli rješavati jednostavnom konačnom emigracijom u gradove i to zbog ograničenih mogućnosti porasta zaposlenosti u gradovima. Trajnu emigraciju iz ruralnih u urbane prostore usporavali su također i problemi oko situiranja doseljenog stanovništva sa sela u gradovima, za koje je karakteristična znatno viša osobna i društvena potrošnja. U takvim prilikama, za koje je bila karakteristična nužnost iseljavanja dijela djelatnog stanovništva sa seoskih područja — s jedne strane, i nemogućnost njihovog potpunog ekonomskog situiranja i osamostaljivanja u gradskim naseljima — s druge strane, dnevne migracije su se pojavile kao nužan kompromis.

Kada se govori o dnevnim migracijama kao o ekonomskom kompromisu misli se na realnu činjenicu da dnevno mobilna radna snaga (odnosno njihova kućanstva) često nastavlja poljoprivrednu aktivnost; takvi, zaposlenost izvan mjesta stanovanja često smatraju dopunskim radom. Dakle, radi se često o dvostrukoj radnoj angažiranosti, s tim da poljoprivredni posjed predstavlja važnu gospodarsku osnovu života koja se ne može zanemariti (niti napustiti) zbog u prosjeku niskog dohotka što se ostvaruje iz radnog odnosa.

Konačno, treba istaknuti da važan stimulans za pokretanje dnevnih migracija može biti i sama potražnja radne snage u razvijenim gradskim središtima. Ta potražnja u razdobljima gospodarske ekspanzije može biti veća (u pravilu to jeste) od realno mogućeg doseljavanja i naseljavanja (stanovi) u gradovima. Česta je pojava da su dnevne migracije prethodni stupanj konačnih migracija — što se odvijaju u okviru procesa prostorne i gospodarske preraspodjele stanovništva između sela i gradova, odnosno između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih djelatnosti. Zbog toga je kod migracija nižeg standarda trajnost ciklusa, unutar kojeg se dnevno migrirajuće osobe zadržavaju u statusu mobilne

radne snage, u pravilu kraća. Naravno, da na odluku o konačnom preseljavanju utječe niz vrlo različitih činilaca. Osim već istaknutih pitanja oko gospodarskog situiranja u gradu, tu može utjecati gospodarska vrijednost zemljišnog posjeda u rodnom kraju, tradicionalne povezanosti i sl.

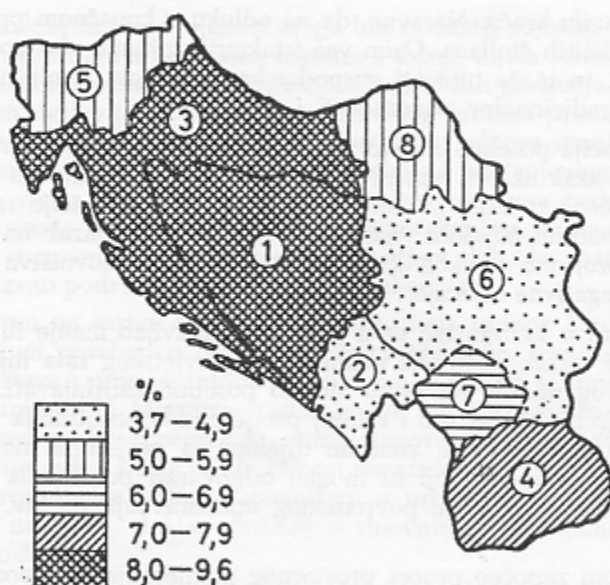
U sklopu migracija posebno mjesto zauzimaju međunarodne migracije radne snage, odnosno odlazak na privremeni rad u inozemstvo. Jugoslavija je u novije vrijeme bila uključena u izuzetno brojne međunarodne migracije radne snage i to sa brojčano znatnim udjelom.⁹ Sasvim je sigurno da odlazak na rad u inozemstvo jednog brojčano velikog kontingenta radnog stanovništva ima svoje pozitivne i svoje negativne utjecaje.

Odlazak na rad u inozemstvo se u Jugoslaviji razvijao manje ili više spontano. U Jugoslaviji tokom razdoblja nakon drugog svjetskog rata nije postojala nezaposlenost takvog mjerila da bi to moralo posebno zabrinjavati. Međutim, postojala je (a to je bio slučaj već i ranije) pretjerana koncentracija radnog potencijala zemlje u poljoprivredi, znatnim dijelom na posjedima na kojima se nije mogao stvarati dohodak koji bi mogao odgovarati potrebama postupnog rasta životnog standarda. Bilo je povremenog upozoravanja na tzv. prikrivenu nezaposlenost.

Kada je jednom započeo proces prostornog pomjeranja i gospodarske preorijentacije suvišnog radnog potencijala na selu, prikrivena nezaposlenost se nametnula ne više kao stagnatni nego kao dinamični problem. Odjednom je bilo nemoguće osigurati uvjete za trajno visoke stope rasta zaposlenosti u jugoslavenskoj privredi. Odušak je nađen u zapošljavanju u inozemstvu, s tim da su se toj skupini stanovništva osim nekvalificiranih radnika sa sela u određenom broju priključile i neke druge skupine aktivnog stanovništva, uključivši tu i određen broj intelektualnih radnika.

Odlazak na rad u inozemstvo osim što je pridonosio rješavanju određenih gospodarskih pitanja pojedinaca, odnosno skupina stanovništva, osiguravao je određene koristi i široj zajednici (novčane uštede i doznake radnika). Postoje i neke posredne koristi što ih donosi zapošljavanje u inozemstvu i to kako za pojedinca tako i za društvo. Radnici zaposleni u inozemstvu rade gotovo isključivo u industrijski razvijenim zemljama i može se pretpostaviti da tamo stječu radne navike i stručne sposobnosti koje će biti od koristi za njihov rad po povratku u zemlju. Osim toga kod osoba koje dulje borave u inozemstvu razvija se težnja za višim tehničkim i životnim standardom, pa oni po povratku mogu progresivno djelovati u svojoj sredini.

⁹ Na osnovi rezultata popisa stanovništva 1971. godine je na privremenom radu u inozemstvu boravilo 589.168 aktivnih osoba, odnosno 6,6% ukupnog aktivnog stanovništva Jugoslavije. Na osnovi podataka šireg obuhvata (»World Economic Survey 1973, I Population and Development, izd. Ujedinjeni narodi, New York) u evropskim državama (izuzev istočnoevropske zemlje) je 1972. godine boravilo ukupno 5,5 milijuna stranih radnika. Od toga iz Italije 993.000, iz Jugoslavije 727.000, iz Španjolske 599.000, iz Turske 567.000, iz Portugala 452.000, iz Grčke 287.000, iz Indije i Pakistana ukupno 343.000, iz Jamaice 274.000, iz Irske 200.000 itd. Od ukupnog broja zaposlenih u inozemstvu najviše ih je boravilo u SR Njemačkoj (2.317.000), a zatim u Ujedinjenom Kraljevstvu (1.782.000), Francuskoj (1.650.000), Švicarskoj (649.000), Švedskoj (221.000), Belgiji (220.000), Austriji (211.000), Nizozemskoj (109.000) itd. Prema istom izvoru podataka od ukupnog broja građana Jugoslavije na radu u inozemstvu boravilo je u SR Njemačkoj 472.000, u Austriji 165.000, u Francuskoj 50.000, u Švedskoj 24.000 itd. Treba napomenuti da su podaci o međunarodnim migracijama radne snage dijelom procjene, pa se međusobno donekle razlikuju.

Sl. 5. Udio osoba na privremenom radu u inozemstvu u ukupnom aktivnom stanovništvu pojedinih područja Jugoslavije 1971. g. 1 — SR Bosna i Hercegovina, 2 — SR Crna Gora, 3 — SR Hrvatska, 4 — SR Makedonija, 5 — SR Slovenija, 6 — Uže područje SR Srbije, 7 — SAP Kosovo, 8 — SAP Vojvodina

Fig. 5. The share of persons on the temporarily work abroad in the total active population in 1971. 1 — SR Bosnia and Hercegovina, 2 — Montenegro, 3 — SR Croatia, 4 — SR Macedonia, 5 — SR Slovenia, 6 — Serbia proper, 7 — SAP Kosovo and 8 — SAP Vojvodina

Sasvim je sigurno da boravak u inozemstvu velikog broja osoba predstavlja veliki gubitak u smislu privremenog neiskorištavanja dijela radnog potencijala zemlje. Kod toga se treba podsjetiti da u inozemstvu u pravilu borave osobe koje su u najproduktivnijoj životnoj dobi. Činjenica je da društvo vjerovatno ne bi bilo u stanju u samoj zemlji djelotvorno aktivirati čitav radni kontingent stanovništva. Zbog toga neki spomenuti pozitivni efekti zapošljavanja u inozemstvu donekle umanjuju težinu i značenje negativnih efekata. Naravno, ukoliko su primjenjena mjerila takvih ocjena isključivo ekonomske naravi.

Jugoslavija je proživljavala tokom čitavog razdoblja nakon drugog svjetskog rata krupne promjene u pogledu strukture naseljenosti. Te su promjene naročito uočljive tijekom posljednjeg desetljeća. Jedna od važnih značajki tih promjena je postupna urbanizacija određenih širih područja i relativno brz rast gradova. Ubrzanje procesa urbanizacije uzrokovalo je određene poteškoće i iniciralo određena društvena pitanja; zbog toga su se ponekad javljali glasovi

suprostavljanja procesu aglomeriranja stanovništva u gradovima i u urbaniziranim prostorima.

Za većinu predjela Jugoslavije bio je sve do nedavno karakterističan nizak stupanj urbaniziranosti. Prilike su se u posljednje vrijeme donekle promijenile. Ipak Jugoslavija još uvijek zaostaje iza općih prosjeka urbaniziranosti pojedinih područja Evrope i svijeta.¹⁰ I u Jugoslaviji stupanj urbaniziranosti se sve određenije ističe kao važno obilježje razvitka pojedinih područja. Očito je da se to obilježje organizacije prostora ne formira neovisno od tokova gospodarskog razvitka.

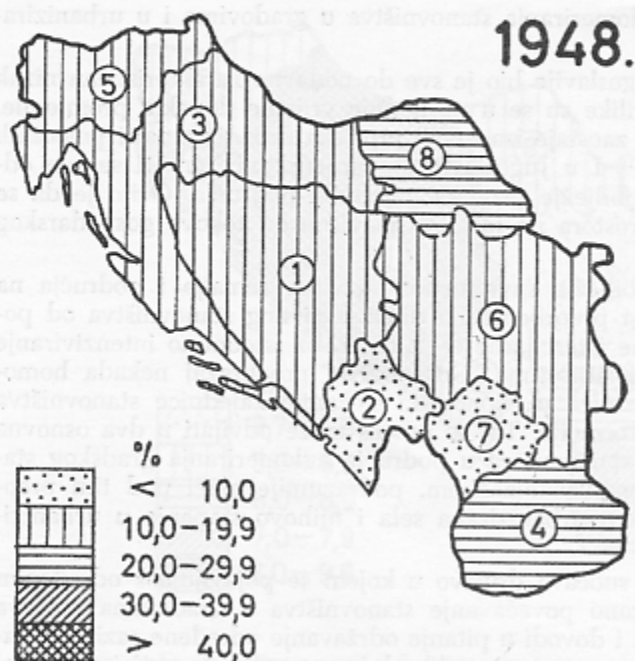
Jedno od osnovnih obilježja suvremenog razvitka zemalja i područja na nižoj razini razvijenosti jest preorijentacija dijela aktivnog stanovništva od poljoprivrednih na sekundarne i tercijarne djelatnosti, uz istodobno intenziviranje rada u poljoprivrednim djelatnostima. Gospodarski preobražaj nekada homogenih poljoprivrednih zajednica u ekonomski složenije zajednice stanovništva nužno pokreće proces urbanizacije. Taj se proces može odvijati u dva osnovna pravca: 1) preseljavanjem stanovništva u područja aglomeriranja gradskog stanovništva i 2) teritorijalnom urbanizacijom, podrazumijevajući pod tim preobražaj poljoprivrednih sela u urbanizirana sela i njihovo stapanje u urbanizirane regije.

Ubrzana urbanizacija suočava društvo u kojem se pojavljuje s određenim problemima. Trajnije ubrzano povećavanje stanovništva u gradovima otežava organizaciju života u njima i dovodi u pitanje održavanje određene razine urbanističkog reda. Razlozi za poremećene prilike leže u neusklađenosti i sukobljavanju materijalnih interesa i pobuda za aglomeriranje ljudi na ograničenim urbanim prostorima s realnim mogućnostima da se adekvatno povećavaju sredstva za društvenu potrošnju (radi proširenja uvjeta za život na višoj razini komunalnog standarda).

Međuovisnost svih razvojnih procesa unutar danog prostora, uključivši tu i proces urbanizacije, nameće potrebu kompleksnijeg pristupa pitanjima urbanizacije. To između ostalog znači da se ne može težiti određenim ciljevima gospodarskog razvitka, a da se istodobno zapostave uvjeti koji mogu osigurati redovite tokove određene prostorne preraspodjele stanovništva i njegovu strukturalnu preobrazbu, sve to u skladu sa novim uvjetima gospodarskog života i novim aspiracijama u pogledu standarda. Teze o ruralnom tipu naselja kao racionalnoj prostornoj organizaciji stanovništva su najčešće neuvjerljive, jer se kod isticanja takvih pretpostavki suprotstavljaju dvije skupine naselja s bitno različitim razinama komunalnog standarda. Stvarni odnosi mogu se ustanoviti tek objektivnim analizama o troškovima osiguranja istovjetnog standarda (komunalnog i životnog) u urbaniziranim, odnosno u ruralnim sredinama.

Jugoslavija proživljava krupne strukturne promjene, a proces urbanizacije u okviru tih promjena ima posebno značenje. Predpostavke o daljem toku urba-

¹⁰ Udio urbanog u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosio je 1931. godine 16,6%, 1953. godine 21,9%, 1961. godine 28,7%, a 1971. godine 38,6%. Prema procjeni za 1975. godinu (izvor: »1974 Report on the World Social Situation«, Ujedinjeni narodi New York 1975) od ukupnog stanovništva svijeta 39% živi u gradovima. Po pojedinim dijelovima svijeta stupanj urbaniziranosti iznosi: Sjeverna Amerika 77%, Oceanija 71%, Evropa 67%, Latinska Amerika 60%, SSSR 61%, Istočna Azija 30%, Afrika 26%, Južna Azija 23%. Godine 1971. stupanj urbaniziranosti pojedinih dijelova Jugoslavije se kretao kako slijedi: SAP Vojvodina 49%, SR Makedonija 48%, SR Hrvatska 41%, -uže područje SR Srbije 41%, SR Slovenija 37%, SR Crna Gora 34%, SR Bosna i Hercegovina 28% i SAP Kosovo 27%.

Sl. 6. Udio gradskog u ukupnom stanovništvu pojedinih područja Jugoslavije 1948. i 1971. g. 1 — SR Bosna i Hercegovina, 2 — SR Crna Gora, 3 — SR Hrvatska, 4 — Makedonija, 5 — SR Slovenija, 6 — Uže područje SR Srbije, 7 — SAP Kosovo i 8 — SAP Vojvodina

Fig. 6. The share of urban population in the total population in 1948 and 1971. 1 — SR Bosnia and Hercegovina, 2 — Montenegro, 3 — SR Croatia, 4 — SR Macedonia, 5 — SR Slovenija, 6 — Serbia proper, 7 — SAP Kosovo and 8 — SAP Vojvodina

nizacije pojedinih područja i države u cjelini važna su polazna osnova za svestranije sagledavanje mogućnosti dostizanja daljih ciljeva društveno-gospodarskog razvitka.

5

U vezi društvenog tretmana određenih pitanja povezanih sa razvojem stanovništva i sa promjenama strukture stanovništva prethodno se može zaključiti slijedeće:

— Utjecaji društva na proces prirodne reprodukcije stanovništva ne mogu biti slučajni, niti bi smjeli biti ograničeni samo na područje socijalne politike. U pojedinim društveno-političkim zajednicama na području Jugoslavije već je došlo do toliko krupnih promjena u pogledu prirodnog rasta stanovništva, da to u budućnosti mora utjecati na rast radno-proizvodnih potencijala. To aktualizira pitanje uvođenja određene populacione politike kao važne komponente planiranja.

— Migracije stanovništva imaju daleko šire društveno-gospodarske posljedice negoli to proizlazi iz pojednostavljenog zaključivanja o promjenama prostornog razmještaja stanovništva. Preseljavanje u stvari znači promjenu rasporeda radno-proizvodnih potencijala zemlje; ono po tome predstavlja kako demografsku, tako i ekonomsku promjenu. Tokom migracija stvaraju se složeni odnosi međuovisnosti interesa i obaveza, između ishodišta i odredišta preseljavanja. Iz toga proizlazi opravdana potreba da se teret migracija realno alokira i pravedno valorizira.

— Dnevne migracije radne snage nisu slučajna i sporadična pojava; ne pojavljuju se izuzetno, nego su rasprostranjene i općenito prihvatljivi oblik povezivanja širih prostora. Radi se o društveno-gospodarskom objedinjavanju širih teritorija, koji se na osnovi kriterija prometne povezanosti i određene podudarnosti strukture stanovništva i strukture privrede, formiraju kao funkcionalne cjeline. Više faze privredne ekspanzije mogu se očekivati u pravilu jedino uz pretpostavku višeg stupnja aglomeriranja stanovništva i privrednih djelatnosti. Takvo je aglomeriranje moguće jedino u širim teritorijalnim okvirima. Zbog toga dnevne migracije radne snage u gravitacionim područjima velikih gradova ne treba smatrati pojavom spontane mobilnosti jednog dijela aktivnog stanovništva.

— Međunarodne migracije radne snage su što se tiče Jugoslavije poprimile dimenzije na osnovi kojih ih treba smatrati društveno-gospodarskim pitanjem izuzetnog značenja. Efekti razmjerno učestalog odlazanja na rad u inozemstvo su uglavnom poznati, a društvene intervencije su do sada bile uglavnom ograničenog značenja. S obzirom da je međunarodnim migracijama radne snage pokretni znatan dio radnog potencijala pojedinih područja Jugoslavije potrebno je neposrednije razmotriti dugoročne reperkusije zatečenog stanja i uočenih tendencija.

— Dalja urbanizacija jugoslavenskog prostora je društvena realnost. Promjene gospodarske strukture nameću neminovnost bitnih promjena u pogledu prostornog razmještaja stanovništva; dalja određena koncentracija stanovništva u gradovima važna je pretpostavka daljeg društveno-gospodarskog razvitka, a u tom sklopu pitanja posebno značenje pripada velikim gradovima. Urbanizirani prostori se po mnogim pitanjima moraju društveno-gospodarski organizirati na teritorijalno širim osnovama, jer se i na prostoru Jugoslavije pojavljuju obrisi urbaniziranih regija — kao nove dimenzije urbaniziranosti i kao nove razine društveno-gospodarske razvijenosti.

LITERATURA

- BREZNIK DUŠAN: »Demografski metodi i modeli«, Beograd 1972, str. 253.
- BREZNIK DUŠAN: »Unutrašnje migracije«, Jugoslavenski pregled maj 1975, Beograd, str. 15—21.
- CRKVENČIĆ IVAN »Croatia's Regions of Different Population Dynamics 1961—1971«, Geographical Papers 2, Zagreb 1974, str. 101—113.
- FRIGANOVIĆ MLADEN »Commuting in Croatia as an Index of the Socio-Economic Mobility of Population«, Geographical Papers 1, Zagreb 1970, str. 95—103.
- Friganović Mladen »Tipovi kretanja stanovništva i eksodusna područja SR Hrvatske«, Stanovništvo 3—4, Beograd 1972, str. 177—189.
- FRIGANOVIĆ MLADEN »Demographic Trends in the Underdeveloped Regions of the SR Croatia (1961—1971) as Functions of Socio-Economic Retardation«, Geographical Papers 2, Zagreb 1974, str. 115—126.
- GREČIĆ VLADIMIR: »Savremene migracije radne snage u Evropi«, Beograd 1975, str. 310.
- MACURA MILOŠ: Prilozi teoriji i politici stanovništva«, Beograd 1974, str. 308.
- WERTHEIMER-BALETIC ALICA: »Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak«, Zagreb 1973, 423 str.
- ZULJIĆ STANKO: »Sira društvena definicija urbanizacije i njeno značenje kao faktora razvoja«, Ekonomski pregled 6—7, Zagreb 1968, str. 374—393.
- ZULJIĆ STANKO: »Aktualnost šireg društvenog tretmana pitanja u vezi s prirodnim porastom stanovništva SR Hrvatske«, Ekonomski pregled 7—8, Zagreb 1969, str. 675—702.
- ZULJIĆ STANKO »Razvoj i osnovne značajke procesa djelimične koncentracije stanovništva Jugoslavije u velikim gradovima«, IX Kongres geografa Jugoslavije — Sarajevo 1972, str. 297—307.
- ZULJIĆ STANKO: »Razmještaj stanovništva i urbanizacija kao činioci regionalnog razvitka«, Ekonomski pregled 7—8, Zagreb 1975, str. 453—466.
- * * *: »Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva u Jugoslaviji poslije drugog svjetskog rata«, Beograd 1968, str. 141.
- * * *: »Issledovanie problem rasselenija, razmeščenija i ispolzovanija trudovih resursov«, Moskva 1970, str. 171.
- * * *: »Stanovništvo, emigracija i zaposlenost«, Savjetovanje, Zagreb 1971.
- * * *: »World Economic Survey 1973, I Population and Development«, New York 1974, str. 184.

Summary

SOCIAL ASPECTS OF DEMOGRAPHIC CHANGES IN YUGOSLAVIA

by

Stanko Žuljić

The working population potential of a certain region, or entire country, is one of the most important factor of development. In this context as very important appear questions connected with natural reproduction of working population potential and its growth. This means that society has to be in a certain way interested actively to influence the natural reprodukcijon of population. In the society on the higher level of development oscilations and large scale retardation of natural reproduction of population could appear. Therefore there is an urgent need for a certain social policy to bring and to keep the natural increase of population on the level which correspond to the long term national interests.

